

İl Kelimesi ve İştikaklarının Hikâyesi

ŞİNASI TEKİN

İştikakın torbasında bugün *il* kelimesi ve de yanında bir sürü *ıştikak* var. Bugün bunların mâcerasını anlatalım.

Yapılan araştırmaların neticelerine göre *il* kelimesi başlangıçta "barış, barış hâli" manâsına geliyormuş. Sonradan, devrini kesinlikle tayin edemediğimiz bir zamanda * "barış içinde yaşayan boylar, kabîleler" tasavvurundan "boylar, kabîleler birliği, siyasi birlik"; öte yandan da buna sıkı sıkıya bağlı olarak "devlet", "ülke", "halk", "yabancı insanlar" ve nihâyet Türkiye Cumhuriyetinin bugünkü mülki taksimatında en büyük idarî birimin adı olarak "vilâyet" ve dil devriminden sonra da bunun türkçeleştirilmesi sûretiyle "il" manâları ortaya çıkmıştır. Tabii bu manâların hemen hepsi çoğu zaman yan yana aynı devirde bulunmuşlardır, ama burada sıraladığımız manâlar, sonra gelenin bir evvelkini her zaman hükümsüz bırakacağı şeklinde anlaşılmalıdır. Bu manâların tarihi devirlerde ve türlü coğrafyalarda birbirleriyle nasıl ilişki kurduklarını *ıştikak*ları ile birlikte aşağıda cedveller hâlinde göstereceğiz.

İştikaklarına geçmeden önce kelimenin Türkiye'de bugün iki şekli olduğunu hatırlatalım: *il* ve *el*. Birincisi yani 'vilâyet' manâsı *il* şekli sunidir, dil devriminin getir-

diğidir. TDK'nun 1988 yılında çıkardığı *Türkçe Sözlük*'te kelimenin *il* şekliyle sadece 'vilâyet' manâsında kaydedilmiştir (bk. s.693). Hâlbuki *el'e* ise dört mâna yüklenmiş (s.447-448): 1.yabancı, 2. ülke, yurt, il², 3. halk, ahali, 4. oba, aşiret. Bunlarla ilgili olarak bir de şunlar kaydedilmiş: *el âlem, el kızı, elgin* 'yabancı, gurbette yaşayan, garip'.

İlig

İlk *ıştikak*ımız *ilig* olsun; yuvarlak hesap üzerinden 'hükümdar' demek olur. Nasıl bir hükümdardır, büyük müdür küçük müdür diye uzun boylu münakaşaları yapılmıştır. Şimdilik ulemânın bu konuda söyledikleri üzerinde durmaya-çağız ve her zamanki gibi bu kelimeyi de en eski yazılı belgelerimizden başlayarak adım adım takip edeceğiz. Eski Köktürk kitâbelerinde bir de bakıyoruz ki *ilig* bir yerde geçiyor. Yalnız bir tek yerde! Buna karşılık *kağan*'a ve bunun 'muhafeffî' yani 'hafifletilmiş' daha doğrusu kısaltılmış olan *kan* şekline T.Tekin iki sahifeden fazla yer ayırmış kitabında bunların geçtiği bütün yerleri kaydedebilmek için.³ Bunun bir sebebi olmalı. Bir kelime bir metinde niçin fazla kullanılır da onun müterâdifi yani "eş anlamlısı" veya zıddı, tam tersi olan çok az kullanılır veya hiç kullanılmaz? Bu ve bu-

nunla ilgili soruları yıllar önce de bir yazımda sormuş, bazı cevaplar aramıştım; tam olarak bulup bulamadığımı bilemiyorum, ama isteyen o yazıya bakabilir.⁴ *ilig* kelimesi kitâbelerde geçtiği tek yerde umûmî olarak 'hükümdar, idare eden' manâsındadır.⁵ Bu yüzden buradaki *ilig* kelimesini şimdilik yerinde bırakalım ama kitâbenin tarihini unutmayalım: 1 Ağustos 732!

Bozkrandan şehre indiğimizde, çadırdan çıkıp evlere girdiğimizde *ilig* kelimesinin yaygın bir şekilde kullanıldığını, bilhassa Mani dini mensupları tarafından *kağan* yerine tamâmiyle *ilig* kullanıldığını görüyoruz.⁶ Şehirli artık *kağan* diye bir şey bilmiyor ama *ilig* kelimesini, bir de *kan* (*han*) diye 'hükümdar' manâsına gelen ve bilinen, yaygın bir kelimeyle beraber kullanıyor: *ilig kan*.⁷ Niçin *ilig* kelimesinden sonra bir *kan* (< *kağan*) kelimesini kullanma ihtiyacını duyuyor acaba Uygur Türkü? İlk akla gelen şey, dilcilerin kullandığı bayıldıkları 'ikileme'dir. Uygurcada ikilemelerden çok bir şey yoktur. Bunların hikmeti vücûdu, birinin diğerini izah etmesi, belirlemesi yani manâsını açıklığa kavuşturmasıdır. Bu işi de, bir iki istisna dışında hemen dâima ikinci kelime görür. Öyleyse bundan şu çıkacak: İkilemelerde birinci kelime şu veya bu

sebepten ötürü yadırganmaktadır. Bu yadırganmanın muhtelif sebepleri vardır: 1. Kelime yabancı bir dilden alınmıştır ve henüz dilin öz malı olmamıştır, yani kelime henüz herkes tarafından anlaşılır bir duruma gelmemiştir, 2. kelime Türkçe asıldır ama bağlı bulunduğu kelime âilesinden ayrı düşmüştür, dolayısıyla manâsı bulanıklaşmıştır; veyahut da 3. *ıştikak*ı yenidir dolayısıyla üstlendiği yeni manâ henüz yaygınlaşmamıştır; dilde bu kelimeye yakın manâda bir başka kelime, açıklasın diye bunun arkasına yerleştirilir: *nom törü* 'nom' * yani 'törü'; *çakır tilgen* 'çakır' * yani 'tilgen' (tekerlek) vb. vb. gibi. Biraz daha bize yakın olan, bize biraz daha münis gelen Türkçeden misâl verelim. Anadolu Türkçesi yazı dilinin oluşum devrine âit olan metinlerden seçilen şu misâller, 'ikilemelerin' hiç olmazsa Anadolu Türkçesi yazı dilinde nasıl teşekkül etmiş olabileceği konusunda bir fikir verebilir: *pençik* yani bişdebir, *mevlâ* yani azad kulan, *çalap* yani azad kulan, *kâfir ili dârülharp* vb.⁸

Tekrar Uygurcaya dönelim ve meşhur *burkan* kelimesine bir kere daha bakalım. Bunun iki kelimedenden teşekkül ettiği söylenir ve kabul edilir: *bur* ve *kan* (yani *han*). Birincisi *buddha* kelimesinin Çince'deki telâffuz biçimi imiş. Burkan dini ile tanışan Türklerin ilk defa öğrenmesi gereken kelimelerden biri, tabii olarak Buddha'nın adıdır. Fakat bu adı *bur* olarak duyan Türk için bu yabancı isim tek başına bir şey ifade etmeyeceğinden dolayı bunun büyüklüğünü, yükseklüğünü ifade edebilmek için yanına bildiği, anladığı ve mensup olduğu dünya görüşü ve medeniyet dairesi icâbi âdetâ hayatının bir parçası olan, dilinden hiç bir gün düşürmediği 'hükümdar' manâsına gelen *kan* (=han) kelimesini eklemiş ve önce ikileme biçiminde **bur kan* olarak kullanmış sonradan birleştirerek *burkan* yapmıştır. Aynı şekilde herhâlde ilkin *ilig* kelimesi de *ıştikak*ının müphemliği, bulanıklığı, sunliliği ve de yeniliğinden ötürü anlaşılmamış; manâsının ne olduğu belli olsun diye arkasına bir

kan (*han*) kelimesi eklenerek *ilig kan* yapılmış ve buradan da kaynaşma yolu ile * *iligkan* > *ilhan* ortaya çıkmış olmalıdır.

ilig kelimesinin *ıştikak*ının müphemliğini de nereden çıkarıyoruz? Çoğunlukla ilkin Mani muhitlerinde kullanılmış olmasını dikkate alarak kelimeyi Orta İnanca 'hükümdar, pâdişah' manâsındaki *şahr-dâr*'ın kalıp hâlinde bir tercümesi olduğunu sanıyorum.⁹ **il + lig*, buradan tek *l* ile *ilig* şekli gelişmiştir. Manâsı da, hemen görüleceği üzere 'il'i olan, devleti olan (kimse)' yani 'hükümdar'dır.¹⁰ Yalnız şunu unutmamak gerekir ki bu bir nazariyedir, bunun doğruluğunu ispat edebilmek için elimizde Orta İnanca *şahr-dâr*'ın **il + lig*'e manâca uyması keyfiyetinden başka bir şey yoktur. Ve bu amelîyeyi sunî olarak masa başında yapıyoruz ve neticesini benimseyebiliyoruz, bize tabii geliyor. Fakat bu kelime ilk defa bu şekilde ortaya çıktığı zaman devrin okuyazarları, manastırlardaki râhipler bunu nasıl karşılamışlardı? Herhâlde yeniliğini, sunliliğini hissetmiş ve yadırganmış olmalıydılar. İşte bu yadırganmanın neticesinde ki yeni türetilmiş olan *ilig* kelimesi, o devirde toplumun hemen her tabakasında benimsenmiş olması gereken bir *kan* ile birlikte *ilig kan* şeklinde ikileme olarak kullanılmış; tıpkı *burkan*'daki aynı *kan*'ın müphem olan **bur* (< *buddha*) kelimesini izah etmek için yanına getirilmiş olması gibi.¹¹

İslâm muhitinde ilk Türk yazı dili Karahanlıcadır (XI. asır), Mahmûd el-Kâşgarî'nin ifâdesiyle 'Hâkâniyye'. Bildiği gibi hem bu dünyâda hem öteki dünyâda mutlu olma bilgisini manâsına gelen *Kutadgu Bilig* adlı eser, bu ilk yazı dilinin ilk mahsûllüdür.¹² Bu eserde 'hükümdar' manâsında şu kelimeler kullanılmıştır. Her kelimenin sonundaki rakamlar o kelimenin eserde kaç defa geçtiğini gösterir:

1. pâdişah (3)
2. hâkân (8)
3. hân [yukarıda Uygurcada *kan* olarak zikrettiğimiz kelimenin İslâm muhitinde aldığı şekil] (13)

4. melik (14)
5. ilç ('hükümdar' manâsına gelenleri sadece, aş.yk.30)
6. beg (300)
7. *ilig* (800'den fazla).

Buna karşılık *Kutadgu Bilig*'in yazıldığı devirde faaliyet göstermiş olduğunu bildiğimiz M.el-Kâşgarî *beg* kelimesinin yanı sıra *hân* kelimesini biliyor ve bu sonuncuyu şöyle izah ediyor 'Türklerin en büyük başbuğu; Afrasyab oğullarına verilen ungun'.¹³ Karahanlıca Kur'an tercümesinde yalnız *melik* bulunması bir dereceye kadar anlaşılıyor da Uygur kâfirlerini (yani Buddha dini mensûbu) çok iyi tanıdığı ve Müslüman Karahanlılarla Uygurların savaşlarını dile getiren dörtlüklere yer verdiği hâlde M. el-Kâşgarî'nin *ilig* kelimesini kaydetmemesi çok şaşırtıcı.

Şaşkınlığımızı ve Karahanlıları, tekrar geri dönmek üzere şimdilik burada bırakalım ve diğer kaynakları yoklayalım. 1200'lere geliyoruz, eldeki Türkçe kaynakların birininin *ilig* kelimesinden haberi yok. Fakat Moğollarla birlikte İslâm muhitinin tarih kitaplarında, bilhassa Farsça olanlarında *ilig* kelimesi, *hân* ile birlikte kendini göstermeğe başlıyor. Tebriz'deki İlhanlıların ardından gelenler, Orta Asyadâkiler, Timuriler ve nihayet Çağataylar bu kelimeyi ve bileşik şekli *ilhan*'ı çok iyi biliyorlar: *il, ilig*, (bunu bazan *ilek* şeklinde okuyarak) *han* ve *ilhan*'ın *ıştikak*ları üzerine kafa yoruyorlar, kimin kimden üstün olduğu hakkında, hangisinin hangi dilden geldiği hakkında fikir yürütüyorlar. Bunlar için yukarıda zikredilen G. Doerfer'in kitabına bakılabilir (*TMEN II*, s. 94 vd, s.210 vd).

Bu arada Anadolu'ya uğruyoruz; yazı dili teşekkül etmiş. Telif ve tercüme faaliyetleri almış yürümüş. Fakat *ilig* veya buna benzer bir şeye rastlayamıyoruz; Anadolu halkı böyle bir kelimedene habersiz. Ses değişmelerini göz önünde bulundurup bu kelimeyi eğelim, bu kelime bir *illü* çıkaralım ortaya (eski-*lig* eki Anadolu'da -*lü* olacak değil mi?) Evet böyle bir kelime

Cairo 1358/1939, 166-9, 170-2; idem, *al-İtkân*, Calcutta 1857, 262-6; *Şurûh al-talâhîs*, Cairo 1937, iv, 509-14, 521-3, 524-9; Mehren, *Die Rhetorik der Araber*, Copenhagen/Vienna 1853, 136-8, 140-1, 141-2, 201-2.

(D. B. MACDONALD-[S. A. BONEBAKKER])

ÖİKTİDÂB [see TADJİNİS; TAKHALLUŞ].

ÖİKTİSÂB [see KASB].

ÖİKWÂ' [see KÂFIYA].

İL, Arabic orthography of the Turkish word *il*, more correctly *êl*, which has undergone a wide semantic development (see Radloff, *Versuch* . . . , i, 803-5, 1471).

(1) It is defined by V. Thomsen as signifying, in its numerous occurrences in the Orkhon inscriptions: "un peuple ou une réunion de peuples considérés comme formant un tout indépendant et organisé et ayant à sa tête un kagan" (*Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, Helsingfors 1896, 135), and thus approximately "empire". In this sense it often appears in conjunction with the word *budun* (? read *boğun*), "confederation of tribes", or with *törü* [q.v.], "laws, customs" (occurrences collected and discussed by R. Giraud, *L'Empire des Turcs Célestes*, Paris 1960, 67-72). It is presumably in this sense that it appears as an element in such Turkish regnal titles as *êl-terîsh*, *êl-êtmîsh*, *êl-tutmîsh* (A. Caferoğlu, *Tukyu ve Uygurlarda han unvanları*, in *THITM*, i (1931), 105-19); and the first element of "İlek *Khân*" [q.v.] is (perhaps) to be explained as *êl-lig* "[ruler] holding an Empire" (O. Turan, *İlig unvanı hakkında*, in *TM*, vii-viii/1 (1942), 192-9).

(2) At an early period the word acquired the notion of "district over which authority is exercised", so that Maḥmūd Kāshghari gives the definition (ed. Kilisli Rif'at, i, 49; cf. tr. B. Atalay, i, 48): *al-wilāya: yuḥāl minhu 'beg êli' ay wilāyat al-amir*. Hence, in the sense "district, territory", it appears as the first element in the Turkish personal names *il-aldl*, *il-begi*, *il-ghāzi*, etc.; and in Ottoman times very frequently as the second element of place-names, most notably in *Rūm-êli* ("Rumelia"), a calque of "Romania", "Byzantine territory [in Europe]" (see P. Wittek, *Le Sultan de Rūm*, in *Ann. de l'Inst. de Phil. et d'Hist. Or. et Slaves*, vi (1938), 361-90, esp. 377 f.), and also commonly for smaller territories, e.g., *İc-il* [q.v.]. In such cases the first element is usually a personal name, so that the toponym signifies sometimes "territory conquered by so-and-so" (thus *Ḳodja-êli* [q.v.] is the region conquered by the *ghāzi* hero Akçe *Ḳodja* (F. Giese, ed., *Die altosmanischen anonymen Chroniken*, i (Text), Breslau 1922, p. 13, lines 24-5); and the current names *Aydln*, *Menteshe*, etc. for the 8th/14th century Anatolian emirates stand for *Aydln-ili*, *Menteshe-ili*, etc., the "territories" of the eponymous founders of the local dynasties; sometimes the implication is "territory" [formerly] ruled by" (thus *Ḳarlı-ili* [q.v.] is named for the despot Carlo Tocco, Hersek-ili (Herzegovina) for the *herceg* of St. Sava (other examples in H. İnalçık, *Fatih devri* . . . , i, 1954, 159 n.); an older name of the *Aydln* district was *Leshkeri-ili*, the "land of the Lascarids"). With the same connotation of "district" it is found in the name of the Ottoman fortress-town *Elbasan* [q.v.] in Albania, and in such expressions as: *il-yazıdjisi*, one of the terms for the *emin* [q.v.] carrying out the *tahrir* [q.v.] (*wilāyet tahriri = il yaz-*); *il dili*, "the local language" (see, e.g., *Kemālpashazāde*, book vii (facsimile), Ankara 1954, 438, 519, etc.); *iç-il*, "the interior", as opposed to the frontier regions, *udj* [q.v.] (see, e.g., *Kemālpashazāde*, *op. cit.*, 141, 162, 204, 205, etc.; cf.

Evliyā Çelebi, *Seyāhat-nāme*, viii, 713) (but the phrase *iç il müderrisleri* refers to holders of teaching posts in the three "capital cities" of Bursa, Edirne and Istanbul, see I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin ilmiye teşkilâtı*, Ankara 1965, 57); *il-eri*, "local people [levied for an emergency]" (see, e.g., *TM*, iii (1926-33), p. 290, no. 47, a firman of 978/1571). In a *kānūnnāme* of Meḥmed II (*MOG*, i (1921-2), pp. 24 and 38, § 5), *il* seems to mean "open country" (as opposed to towns).

In the Republican period, under the influence of the "language reform" movement, the word *il* was introduced to replace *vilāyet* "province", and the diminutive *ilçe* was coined to replace *kaza* (so *ilbay* for *vali*, and *ilçebay* for *kaymakam*).

(3) The word acquired also the sense of "people", at first (apparently) in a hendiadys with the (?)synonym *kün* = "folk". The hendiadys is a common expression in old Ottoman, in the form *êl gün*, also *êl u gün* (see *TTS*, i, ii, iv, s.v. *il gün*), and survives in some fixed locutions (see the discussion by F. Rundgren, in *Orientalia Suecana*, xvi (1967), 100-2). In modern Turkish *el* alone signifies rather "other people", i.e., "strangers" (*Türkçe Sözlük*, s.v. *el* (II), with examples; cf. *elâlem*, in which the first element is not the Arabic definite article but T. *el* + A. *âlam*).

In Persia the word was used of "tribesfolk" (synonym: *ulus* [q.v.]), having a quasi-Arabic plural *ilât* [q.v.]. (4) At an early period the word meant also "peace" (G. Doerfer considers this to be the original meaning), cf. Maḥmūd Kāshghari, i, 50 = tr. B. Atalay, i, 49 (*al-sulḥ bayn al-malīkayn*); from this derives perhaps *elci* [q.v.], "ambassador" (i.e., "negotiator of peace"; see O. Turan, in *TM*, vii-viii (1942), 197; and cf. Abū Ḥayyān, *K. al-İrāk*, ed. A. Caferoğlu, Istanbul 1931, 20: *al-rasūl alladhī yaftub al-sulḥ*), and the Ottoman term *ellik*, which may be both adjectival, "who has accepted peace", i.e., (?) belonging to the *Dār al-Şulḥ* [q.v.] (cf. E. Zachariadou, in *Συμπεριεχτα*, i (Athens 1966), at 211-2, where *ellik kāfirler*, in a document of 870/1465, refers to the inhabitants of Patmos), and also quasi-nominal, "territory acknowledging [Ottoman] suzerainty" (cf. Meḥmed 'Arif's introduction, page *dāl*, to the so-called "*Kānūnnāme* of Süleymān I", *ilāve* to *TOEM*, Istanbul 1329; the converse is *yaghllık*, see text p. 24).

(5) By the 7th/13th century the word had become current in Persian, with the meaning "submissive, obedient" (Rashīd al-Din uses the expressions *il kardān*, "to bring into obedience", and *il shudan*, "to submit"); from this usage arose the title *il-khān* for the Mongol rulers of Persia as being subordinate to the Great Khan (see *HÜLĀGŪ*); and from the adjective was formed the Persian abstract noun *ilī*, "submission". In Ottoman Turkish usage too *el* may be adjectival, both as a "Persian" loanword (e.g., Tursun, p. 187, l. 3: *il u munkād*) and as a "Turkish" word meaning "at peace", "friendly" (as opposed to *yaghli*), cf. *TTS*, i and ii, s.v. *il*, definition 3, and iv, s.v. *il olmak*), whence *ellik* (nominal), "peace, submission" (*TTS*, i-iii, s.v. *ellik*) and *ellesh-*, "to make peace" (*TTS*, ii, iii, s.v. *illesmek*). For the expression *êl-djān*, apparently implying *amān* [q.v.], see V. L. Ménage, in S. M. Stern (ed.), *Documents from Islamic chancelleries*, Oxford 1965, 96-8.

Bibliography: besides the references in the article, see G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, ii, Wiesbaden 1956, nos. 653 (*il*), 656, 657, 661, with full references to the literature, and H. H. Zarinezade, *Fars allāde Azerbayjan sözləri*, Baku 1962, 169 ff.

(Ed.)

دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد هفتم، تهران، ۱۳۸۰

ایکه

۶۹۸

بوده است (همو، ۲۶).

خفیف ثقیل، رمل، خفیف رمل و هزج. وی پس از توضیحی درباره ساختار وزنی آنها، به آهنگی ایرانی به نام «فاختی» (منسوب به فاخته، قُمری) اشاره می‌کند که در ۲۰ نقره اجرا می‌شده است (ص ۲۸۶، ۳۰۶؛ برای توضیح درباره فاختی، نک: رسائل...، ۲۲۸/۱؛ مراغی، شرح، ۲۶۴-۲۶۵).

مآخذ: ابن زبلة، حسین، الكافی فی الموسیقی، به كوشش زکریا یوسف، قاهره، ۱۹۶۴م؛ ابن سینا، الشفاء، الرياضیات، جوامع علم الموسیقی، به كوشش زکریا یوسف و دیگران، قم، ۱۴۰۵ق؛ همو، «موسیقی دانشنامهٔ علایی»، سه رسالهٔ فارسی زیر موسیقی، به كوشش تقی بینش، تهران، ۱۳۷۱ش؛ بهار، محمدتقی، تاریخ تطور شعر فارسی، به كوشش تقی بینش، مشهد، ۱۳۳۴ش؛ حنفی، محمود احمد، اسحاق الموصلی، قاهره، ۱۹۸۵م؛ همو، مقدمه بر الشفاء (نک: هم، ابن سینا): حلو، سلیم، تاریخ الموسیقی الشرقیة، ۱۹۷۴م؛ رسائل اخوان الصفا، قم، ۱۴۰۵ق؛ رضوانی، مجید، «پیدایش نمایش و رقص در ایران»، ترجمهٔ منیره عراقی زاده، خاستگاه اجتماعی هنرها، تهران، ۱۳۵۷ش؛ زوزنی، حسین، المصادر، به كوشش تقی بینش، مشهد، ۱۳۴۵ش؛ صفی‌الدین ارموی، الادوار، به كوشش غطاس عبدالملک خشیبه و محمود احمد حنفی، قاهره، ۱۳۸۶ق؛ فارابی، الموسیقی الکبیر، به كوشش غطاس عبدالملک خشیبه، قاهره، ۱۹۶۷م؛ فردزافر، بدیع‌الزمان، فرهنگ تازی به پارسی، تهران، ۱۳۱۱ش؛ مراغی، عبدالقادر، جامع الالحن، به كوشش تقی بینش، تهران، ۱۳۶۶ش؛ همو، شرح ادوار، به كوشش تقی بینش، تهران، ۱۳۷۰ش؛ نیز:

Candé, Roland de, Dictionnaire de musique, Paris, 1961; Farmer, H. G., A History of Arabian Music, London, 1967.
تقی بینش

آیکه، نک: اصحاب ایکه.

ایل، یا ال، واژه‌ای ترکی - مغولی به معنای ولایت، صلح و دوستی، خیل و گروه، دوست، رام و مطیع، مردم و جماعت. این واژه در حیات تاریخی هزار و چند ساله‌اش توسعهٔ معنایی فراوان یافته است. کهن‌ترین سندی که واژهٔ ایل در آن به کار رفته، دست‌نوشته‌های موسوم به اُرخُن، از سدهٔ ۲ق و متعلق به ترکهای سلجوقی است. تامسن کلمهٔ ایل را بر مبنای این دست‌نوشته‌ها «مردم یا اتحادی از مردمان که به صورتی کاملاً مستقل و سازمان یافته، شکل گرفته‌اند و یک خاقان در رأس آن قرار دارد»، تعریف می‌کند که تقریباً برابر «امپراتوری» است (نک: EI², III/1092).

ظاهراً معانی «ولایت»، «صلح» و «خیل» از مفاهیم اصلی و قدیم اصطلاح ایل بوده که در دیوان لغات‌الترک آمده است (کاشغری، ۴۹/۱-۵۰). بخش نخست نامهای ترکی «ایل - الدی»، «ایل - بگی» و «ایل - قاضی»، و بخش دوم جائ‌نامهای مشهور عصر عثمانی، مانند «روم - ایل» (رومیلیا = رومانی) به معنای ولایت و ناحیه است (EI²، همانجا). کلمهٔ «سرخیل» و «سرخیلان» به معنای سر و بزرگ ایل و ایلات به کار می‌رفت (نک: اسکندربیک، ۴۷۱، جم: محمدکاظم، ۱۷).

ایل به معنای «مطیع و فرمانبردار» ظاهراً از سدهٔ ۷ق در تاریخ و ادبیات فارسی به کار رفته است. مؤلف جامع‌التواریخ ایل را به این معنا

بقیای این سرودها و ترانه‌ها را هم اکنون نیز می‌توان در بعضی از نقاط ایران همانند شمال خراسان در بین ایلات کرد مشاهده کرد؛ چنانکه ترانهٔ «رشیدخان» قوجانی می‌تواند نمونهٔ بارزی از اینگونه ترانه‌ها باشد. جالب است که در این ترانه، «برگردان» رشید خان همواره تکرار می‌شود. از پژوهشهای اخیر چنین برمی‌آید که در نیایشگاههای مانوی آهنگهایی اجرا می‌شده که بر گردان «جان، جان، مانی» داشته است (رضوانی، ۲۰۶).

در میان آثار بر جای مانده از موسیقی دانان و موسیقی شناسان نخستین سده‌های اسلامی، رسالهٔ فی اجزاء خبریه الموسیقی تألیف کندی را باید نخستین اثری دانست که در آن از «ایقاعات» سخن رفته است (حلو، ۲۶۲ بی). کندی در این رساله ۸ گونه ایقاع را به عنوان «ایقاعات ثمانیه» ذکر کرده است: ثقیل اول، ثقیل ثانی، ماخوری، خفیف ثقیل، رَمَل، خفیف رمل، خفیف خفیف و هَزَج (همانجا) که بر مبنای توضیحات او، بدین شکل می‌تواند باشد:

ثقیل اول: ۳ نقرهٔ (ضرب) متوالی و سپس سکون $\frac{5}{8}$ (میزان مرکب)

ثقیل ثانی: همانند اول، ولی با نقره‌ای متحرک $\frac{6}{8}$ (میزان مرکب)

ماخوری: ۲ نقرهٔ متوالی و سپس نقره‌ای جداگانه $\frac{3}{4}$ (میزان ساده)

خفیف ثقیل: ۳ نقرهٔ متوالی $\frac{4}{4}$ (میزان ساده)

رمل: ۱ نقره و پس از آن ۲ نقرهٔ متوالی $\frac{3}{4}$ (میزان ساده) (یا $\frac{7}{8}$ ، حنفی، اسحاق...، ۲۰۵)

خفیف رمل: ۳ نقره $\frac{4}{4}$ (میزان ساده)

خفیف خفیف: ۲ نقرهٔ متوالی $\frac{3}{4}$ (میزان ساده)

هزج: ۲ نقرهٔ متوالی ولی طولانی‌تر $\frac{2}{3}$ (میزان ساده)، (حلو، ۲۷۰).

دسته‌بندی ایقاعی کندی را با اندکی اختلاف که ناشی از مرور زمان و اعمال سلیقهٔ هنرمندان محسوب می‌شود، می‌توان در آثار دیگر موسیقی دانان و موسیقی شناسان ایرانی مشاهده کرد، چنانکه فارابی نیز از هزج و خفیف آن، خفیف رمل و رمل، خفیف ثقیل ثانی (یا ماخوری)، ثقیل اول و خفیف ثقیل اول یاد می‌کند (ص ۱۰۲۲-۱۰۴۸)؛ یا ابن سینا در بخش موسیقی شفا و زندهای اصلی و کارآمد را ۸ گونه ذکر می‌کند: هزج، خفیف هزج، ثقیل اول، خفیف ثقیل اول، رمل، خفیف رمل، ثقیل ثانی و خفیف ثقیل ثانی (ماخوری) (نک: حنفی، مقدمه، ۲۴). وی با اشاره به اینکه ایقاع می‌تواند بر دو گونهٔ موصل و مفصل باشد، می‌گوید الحان یا آهنگهای قدیم ایرانی نظیر خسروانیه و فارسیه همگی از گونهٔ موصل بوده‌اند (ص ۹۷). سرانجام باید از صفی‌الدین ارموی یاد کرد که در کتاب الادوار، ضربهای مشهور زمان خود را از قول استادان موسیقی ۶ نوع ذکر کرده است: ثقیل اول، ثقیل ثانی،

- vilâyet

RENART, Stephen and Nardy LEAC S. 551
1959 (AMSTERDAM)

VILAYET, Turkish form of the Arabic word *wilāyah*, in the Ottoman Empire the designation of a province administered by a *Wāli** (Governor) who was directly responsible to the central government at Constantinople. *Wilāyah* originally meant the legitimate exercise of sovereign power conferred by God upon the ruler who might delegate it wholly or in part to his officers. Subsequently the term came to denote also the territory under the jurisdiction of such high officials representing the sovereign. After the conquest of Egypt and Syria (XVIth cent.) this use was taken over into the Ottoman administration. At the time of the first World War the areas of Syria, Lebanon and Palestine formed the vilayets Aleppo, Beirut and Syria, excepting Mount Lebanon and the town of Jerusalem, which were constituted as autonomous sanjaks; present-day Iraq consisted of the vilayets Mosul, Baghdad and Basrah; Egypt had become a British protectorate; in the Arabian peninsula the sultan claimed under various titles a merely nominal sovereignty.